

**IRAK VE BELH COĞRAFYA EKOLLERİ VE
İLK TEMSİLCİLERİ: İBN HURDAZBİH, YA'KUBÎ VE İSTAHRÎ**

**Geographic Schools of Iraq and Balh, and First Representatives
-Ibn Hurradabih, Yaqubi and Istakhri-**

Dr. Murat AĞARI*

ÖZET

Bu çalışmada Belh coğrafya ekolünün ilk ismi olan İstahrî'nin coğrafi metodolojisi tespiti yapılacak, aynı zamanda bu metodoloji, Irak'ta ortaya çıkan tasvirî coğrafya ekolünün iki ünlü ismi Ya'kubî ve İbn Hurdazbih'in metodolojileri ile karşılaştırılacaktır. Çalışma esnasında ortaya çıkacak tespitler, yazarların eserlerindeki bilgilerle karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Irak coğrafya ekolü, Belh coğrafya ekolü, Ya'kubî, İstahrî, İbn Hurdazbih

ABSTRACT

At this article, geographic methodology of Istakhri would be assessed according to The Geographic School of Belh. At the same time, this methodology would be compared with the other two geographers, Ibn Hurradabih and Yaqubi, belonging to the Geographic School in Iraq. Some determinations, to be found at the article, would be matched by their books.

Key Words: Geographic School of Belh, Geographic School of Iraq, Yaqubi, Istakhri, Ibn Hurradabih

Giriş

Klasik Dönem Coğrafya Ekolleri

İslâm coğrafyacılığının klasik dönemlerini IX. ve X. yüzyıllar oluşturur.¹ IX. yüzyılın ortalarında Irak'ta tasvirî coğrafya ekolü, X. yüzyılda da Belh coğrafya ekolü ortaya çıkmıştır. Irak'ta ortaya çıkan ekolün en

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğrt. Üyesi.

¹ İgnati Ulianovich Krichovsky, **Tarihu'l-Edebi'l-Coğrafi'l-Arabî**, Arap. çev: Selahaddin Osman Haşim, Kahire 1963, I, 155; S. Maqbul Ahmed, "Coğrafya", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul 1997, VIII, 51

önemli temsilcilerini İbn Hurdazbih(300/912), Ya’kubî(292/905), Mes’ûdî(345/958),² İbnü’l-Fakih(289/902),³ İbn Rüsteh⁴ ve Kudame b. Ca’fer(337/948)⁵ oluştururken, Belh coğrafya ekolünün önemli temsilcileri arasında Belhî(322/934),⁶ İstahrî(ö. 340/952’den sonra), İbn Havkal(ö. 367/977den sonra)⁷ ve Makdisî(ö. M. X. yüzyılın sonları)⁸ bulunmaktadır.

Irak coğrafya ekolü ile Belh coğrafya ekolü arasındaki en temel farklılık, “bölgesel coğrafyaya geçiş” olarak adlandırabileceğimiz yeni yapılanma biçimidir. Irak coğrafya ekolünün temsilcileri “Ekümenik/Yaşanabilir Dünya”yı bir bütün olarak ele alıp eserlerinde bir dünya tasnifine ve tasvirine yönelirler. Halbuki Belh coğrafya ekolünün temsilcileri, Dünya tasvirinden ziyade, İslâm ülkelerinin ve halklarının geniş ve ayrıntılı anlatımları üzerinde dururlar. Çalışmalarında, İslâm topraklarının dışında kalan ülkelerin bahislerine yer vermezler.

IX. ve X. yüzyıllar arasındaki bu ayrım, ilerleyen ve genişleyen İslâm coğrafyası ile birlikte bu coğrafyanın detaylarını bilmenin bir zorunluluk olması ile açıklanabilir ve ayrıca değişen ve gelişen koşulların İslâm dünyasının daha detaylı tanınmasını gerektirdiği söylenebilir.

I. Irak Coğrafya Ekolü ve İlk İki Temsilcisi: İbn Hurdazbih ve Ya’kubî

Ekolün bu adla anılmasının sebebi, ilk iki temsilcisinin Bağdatlı olması ve ekolün temellerinin, Bağdatlı bir alim olan İbn Hurdazbih tarafından atılmasıdır. İslâm dünyasında Dünya’yı ilk olarak tarif eden ve bu konu üzerine eser veren kişi İbn Hurdazbih’tir. Bu nedenle kimi kaynaklarda “İslâm

² Mes’ûdî hakkında daha geniş bilgi için bkz: Murat Ağarı, **İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, İstanbul, Kitabevi yay. 2002, 313

³ İbnü’l-Fakih hakkında daha geniş bilgi için bkz: M. Ağarı, **İslâm Coğrafyacılığı**, 291

⁴ İbn Rüsteh’in ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, eserinde verdiği bilgilerden, 922-948/310-337 tarihleri arasında vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bkz: İ. U Krichovsky, **Tarihu’l-Edeb**, I, 164

⁵ Kudâme b. Cafer hakkında daha geniş bilgi için bkz: M. Ağarı, **İslâm Coğrafyacılığı**, 303

⁶ Asıl adı Ahmed b. Sehl olan Belhî, filozof, ahlâkçı, tabip ve coğrafyacı olarak tanınır. Değişik sahalarda 43 eser verdiği zikredilmektedir. Bkz: İbn Nedim, **Kitab el-Fihrist fi Ahbâri’l-Ulemai’l-Musannifîn mine’l-Kudemâ ve’l-Muhaddisîn ve Esmâi’l-Kütübihim**, neşr: R. Teceddüd, Tahran 1971, 153. Ancak bu eserlerden sadece ikisi günümüze ulaşabilmiştir. Bunlar tıp ile ilgili olan “**Mesâlihu’l-Ebdân ve’l-Enfûs**” adlı eseri ile coğrafya ile alakalı “**Suveru’l-Ekâlim**” adlı eseridir. Bu eser “**Takvîmü’l-Buldan**” adıyla da bilinir.

⁷ İbn Havkal hakkında daha geniş bilgi için bkz: M. Ağarı, **İslâm Coğrafyacılığı**, 349

⁸ Makdisî hakkında daha geniş bilgi için bkz: M. Ağarı, **İslâm Coğrafyacılığı**, 365

coğrafyacılarının babası” olarak nitelenir.⁹ Ya’kubî ise ekolün ikinci temsilcisidir. Her iki yazarın eserlerine ana hatlarıyla göz atmak, ekolün çerçevesini anlamada faydalı olacaktır.

Bu ekolün temsilcisi olan yazarlar, Dünya’nın yaşanabilir kısmını bir bütün olarak ele alıp ülkelerin tamamı hakkında bilgiler verirler. Ekolün ilk iki temsilcisinin eserlerinin geniş tahkiki, ilk dönem coğrafyacılığını anlamayı kolaylaştıracaktır.

A. İbn Hurdazbih

Aslen İranlı olan¹⁰ İbn Hurdazbih’in tam adı Ebu’l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih el-Bağdadî el-Farisi’dir.¹¹ Halife Mu'temid (H.256-272/869-885) zamanında Cibal(Kuzey Kafkasya) yöresinde Berîd sorumlusu olarak görev yapmıştır.¹² Benzer şekilde ekolün ikinci temsilcisi olan Ya’kubî’nin de aynı teşkilatta görev yapması, Berîd teşkilatının, bu tarz eserlerin kaleme alınmasında teşvik edici bir rol üstlendiğini gösterir. Ekolün temsilcileri, halife tarafından, İslâm ülkeleri ile birlikte diğer ülkeleri tanımakla görevlendirilmiş insanlardı. Bu insanların hazırlamış olduğu eserler, Abbasi halifelerinin gelecekle ilgili kararlarının olgunlaşmasına katkı sağlamıştır. Zira Berîd mensupları Halifeye yönetim ile ilgili bilgilerin yanı sıra, yörenin iktisadî ve kültürel durumu hakkında da geniş bilgiler aktarırlardı.

İbn Hurdazbih’in eseri, Berîd sorumlusu iken merkeze gönderdiği raporlara dayanmaktadır. Eserini H. 232/M. 846-47 yıllarında kaleme alan müellif,¹³ coğrafi tarzda eser telif eden ilk kişi olması hasebiyle¹⁴ daha sonraki coğrafyacılar için örnek olmuştur. İbn Hurdazbih H.300/M.912/913 yılından önce vefat etmiştir.¹⁵

⁹ İbn Nedim, **Fihrist**, 165; İ. U. Krichovsky, **Tarihu’l-Edeb**, I, 255

¹⁰ İbn Nedim, **Fihrist**, 165; İ. U. Krichovsky, **Tarihu’l-Edeb**, I, 255; C. V. Arendonk, “İbn Hurdazbih”, **Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (İA)**, Eskişehir 1997, V, II, 755

¹¹ İbn Nedim, **Fihrist**, 165

¹² M. Şemsettin Günaltay, **İslâm Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler**, haz: Y. Kanar, İstanbul 1991, 422; Philip Hitti, **Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi**, çev: S. Tuğ, İstanbul 1980, I, 588; Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, 1985, 11

¹³ İbn Hurdazbih, **Kitabu’l-Mesâlik ve’l-Memâlik**, tah: F. Sezgin, Leiden, 1306-1889 (Frankfurt, 1992), Önsöz, 9

¹⁴ M. Hadj-Sadak, “İbn Khurradabih”, **The Encyclopedia of İslâm(EI)**, New Edition, Leiden, 1954, III, 839

¹⁵ Katip Çelebi(Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah, **Keşfe’z-Zünûn**, MEB yay., İstanbul, 1945, I, 1225

B. Ya’kubî

Bağdat’ta doğan Ya’kubî’nin tam adı Ahmed b. İshak b. Ca’fer b. Vehb b. Vâdih’tir.¹⁶ Doğum tarihi konusunda henüz herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır.¹⁷ Yakubî’nin seyahatlerinin ilkini, küçük yaşta Ermenistan’a yaptığı seyahat oluşturur.¹⁸ Ermenistan ve Horasan’da uzun müddet kalan ve Tahirîlerin hizmetinde bulunan¹⁹ Ya’kubî’nin bu dönemde, İbn Hurdazbih gibi, Berid teşkilatında çalıştığı sanılmaktadır.²⁰

Uzun süre Ermenistan ve Horasan’da yaşayan Ya’kubî, Hindistan, Çin, Mağrib, İnan, Endülüs ve Suriye’nin yanı sıra diğer birçok Arap ülkesine de seyahatlerde bulunmuştur. Hayatının geri kalan kısmını Tolunoğulları döneminde Mısır ve Kuzey Afrika’da geçirir.²¹ Vefat tarihi, Tolunoğullarının yıkılış tarihi olan 292/905’dir.²²

Her iki yazarın Berid teşkilatında çalışmış olması, Irak coğrafya ekolünün ortaya çıkış süreci konusunda bize ipuçları vermektedir. Şimdi de söz konusu yazarların eserlerinden Irak coğrafya ekolünü daha yakından tanımaya çalışalım:

C. Kitabu’l-Memalik ve’l-Mesalik ve Kitabu’l-Buldan

Bu eserlerin değerlendirmesi, Irak coğrafya ekolünün çerçevesini belirlemek açısından önemlidir. Değerlendirme yapılırken, eserleri ayrı ayrı değil, aksine bir bütün olarak değerlendirmek daha faydalı olacaktır.

Her iki eser de, dünyayı bir bütün olarak ele alır ve temel olarak üçe ayırarak bir tasnife gider. Bu bölümlere İbn Hurdazbih’te:

- Doğu,
 - Batı,
 - Kuzey
- şeklinde iken, Ya’kubî’de:
- Doğu,
 - Güney,

¹⁶ Hayrettin Zirikli, **Kamusu’l-A’lâm**, Kahire, 1954-59, I, 90; İ. U. Krichovsky, I, 158

¹⁷ Selahattin Çamyar, **Ya’kubî ve Tarihçiliği**, Ankara, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, 1998, 7

¹⁸ İ. U. Krichovsky, **Tarihu’l-Edeb**, 1963, I, 158

¹⁹ Carl Brockelmann, **Tarihu’l-Edebi’l-Arabî**, ter: Halim en-Neccar, Kahire, 1977, IV, 236, Hayrettin Zirikli, **Kamusu’l-A’lâm**, Kahire, 1954-59, I, 191

²⁰ Selahattin Çamyar, **Yakubi ve Tarihçiliği**, 8; İ. U. Krichovsky, **Tarihu’l-Edeb**, I, 158

²¹ İ. U. Krichovsky, **Tarihu’l-Edeb**, I, 158

²² S. Çamyar, **Yakubi ve Tarihçiliği**, 9

- Kuzey
şeklindedir.²³

İbn Hurdazbih tasnifini yaparken Ka'be ve Mekke eksenli bir yol izler; bu nedenle "Güney" adı altında ayrı bir başlık vermez. Zira bu başlık altında zikre değer sadece Yemen bölgesi vardır ve bu nedenle ayrı bir başlığa ihtiyaç duymaz. İbn Hurdazbih'in aksine Ya'kubî tasnifini Bağdat merkezli olarak yapar ve ayrı bir "Güney" başlığı verir. Bu başlık altında İbn Hurdazbih'e göre kuzeyde kalan kesimlerin bilgisi yer alır. Bu tasnife göre, İbn Hurdazbih'in "Güney" başlığı altında ayrı bir başlık açmasına gerek kalmaz. Ancak Ya'kubî, "Batı" başlığı altında vermesi gereken yerleri "Kuzey" başlığına dahil ederek verir. Her iki yazar tasnif tarzlarının şekillenişini eserlerinin girişinde açıklarlar. Buna göre İbn Hurdazbih, eserine "Bütün Ülkelerin Halklarının Kiblesi" başlığı altındaki bilgilerle başlar; Ya'kubî ise "Bağdat"ı öven ve anlatan bilgilere eserinin başında yer verir. Bu tasnife göre, Kuzey Afrika hakkındaki bilgiler, İbn Hurdazbih'te "Batı", Yakubi'de ise "Kuzey" başlığı altında verilir.

İbn Hurdazbih'te bulunan basit bir takım astronomik gözlemlere dayalı bilgiler Ya'kubî'de yer almaz. Ya'kubî herhangi bir ekstra bilgiye yer vermeden doğrudan Bağdat'ı anlatarak eserine giriş yapar. İbn Hurdazbih'deki astronomik içerikli bu bilgiler, basit gözlemlere dayanan ve Batlamyus eksenli bilgilerdir. Bunun sebebi, İbn Hurdazbih'in Batlamyus'a ait "Geographica" adlı eseri tercüme etmesidir. İbn Hurdazbih, bu tercüme hakkında eserinin başında şunları söylemektedir: "Batlamyus, sınırları açıklar ve arzın nitelikleri hakkında bazı açıklamalarda bulunur. Ben de bunların anlaşılabilmesi için çevirisini yaptım: Onun yanlışlarını görerek daha doğru tespiti çalıştım. Zira sizlerin arzuladığı şekilde geniş ve uzakta olanın görünürmüş gibi yakın olmasını arzuladım. Bu nedenle bunları yazdım."²⁴

Maalesef günümüze kadar ulaşmayan bu eseri biz İbn Hurdazbih'ten öğrenmekteyiz. Çok detaylı olmayan bu bilgiler şunlardır: "Ebu'l-Kasım dedi ki: Yeryüzü kürenin yuvarlak olması gibi dairevidir. Yumurtanın sarısı gibi feleğin ortasında durur. Dünya'nın çevresinde rüzgarlar vardır. Bu rüzgarlar, bütün yönlerden arzı feleğe doğru çeker. Dünya'nın yapısı şu şekildedir: Rüzgarlar nesnelere hafif şeyleri, Arz ise ağır şeyleri kendisine çeker. Zira yeryüzü demiri çeken taş²⁵ gibidir. Yeryüzü, Hatt-ı İstivâ(Ekvator) ile doğudan batıya

²³ Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Yakub İbn Vadîh el-Katîb, **Kitabu'l-Buldan**, Leiden, Brill, 2. bsk., 1892(İbn Rusteh'in A'laku'n-Nefise'sinin ardında); Türkçe çevirisi için bkz: Ya'kubî, **Ülkeler Kitabı**, çev: M. Ağarı, Ayışığı yay. İstanbul 2002

²⁴ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, 13

²⁵ Bu "taş(hacer)" ifadesiyle muhtemelen mıknatıs kastedilmektedir.

doğru ikiye bölünmüştür. Bu çizgi yeryüzünün uzunluğudur ve tıpkı burçlar kuşağının(zodyak) felekteki en büyük hat olması gibi, yerküre üzerindeki en büyük enlemdir. Yerküre’nin boylamı, etrafında Süheyl’in²⁶ döndüğü Güney Kutbu’ndan, etrafında Benâtu Na’ş’ın²⁷ döndüğü Kuzey Kutbu’na doğrudur. Yeryüzünün dönüşü Hatt-ı İstivâ(Ekvator) bölgesinde 360 derecedir. Her derece 25 fersah,²⁸ her fersah 1200 zir’a,²⁹ bir zir’a 24 esba’(parmak),³⁰ bir esba’(parmak) 6 habbet-u şa’îr(arpa tanesi)’dir.³¹ Bu arpa taneleri uçuca değil de yan yana dizilmiş şekildedir. Bu şekilde 9.000 fersahtır. Ekvatorla her bir kutup bölgesi arasında 90 usturlab³² derecesi vardır.”³³

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, İbn Hurdazbih, Dünya’yı “yumurtanın sarısı” şeklinde düşünür. Bu bakış açısı ile Batlamyus’un sabit dünya görüşü örtüşür.

Dünya’nın yaşanabilir kısmını yukarıdaki biçimde tasnif eden İbn Hurdazbih ve Ya’kubî’nin bu yaşanabilir dünyayı okuyucularına aktarma tarzları da birbirleri ile uyum içerisindedir. İbn Hurdazbih’in kitabında dile getirdiği bilgiler tümüyle kendi gezi ve yolculuklarına dayanan bilgilerdir. Başkalarından duyduğu bilgileri aktarmaz ve güvenilir de olsa ravi kullanmaz. Ya’kubî’de de durum benzer şekildedir. Ancak, İbn Hurdazbih’ten farklı olarak güvendiği ravilerden de faydalanır. Eserinin başında dile getirdiği “güvenilir kişilerden duyduklarımı buraya aktarıyorum”³⁴ ifadesi de bu durumun kanıtı sayılabilir. Ancak eserinde, bilgilerini kullandığı bariz bir ravinin bulunmadığı görülür. Öyle anlaşılıyor ki Ya’kubî, güvenilir ravilerden almış olduğu bilgileri kendi bilgilerine katarak verir.

Aynı ekolün iki yazarı arasında dikkatleri çeken bir husus daha söz konudur. İbn Hurdazbih’in eserinde şehirlerle alakalı 120 civarında beyit yer alırken Ya’kubî’de bu tarz edebî bir özellik mevcut değildir. İbn Hurdazbih, herhangi bir yerden bahsederken bu yerleşim yeri ile ilgili meşhur şiirsel ifadeleri eserine alır. Örneğin: Şam bölgesini anlatırken:

²⁶ Bir yıldız ismi. “Büyükaı” denen yıldız kümesinin kuyruk ucunda bulunan en sönük yıldız.

²⁷ Bir yıldız ismi. Gökyüzünün güney yarımküresinde görünen, parlak ve büyük bir yıldız.

²⁸ Fersah, 3 mile eşittir. Her mil ise, her biri 4 arşın olan bir kulaç eder. Yaklaşık olarak 6 km.’dir. Bkz: Walter Hinz, **İslâm’da Ölçü Sistemleri**, çev: A. Sevim, İstanbul, 1990, 76

²⁹ Zir’a, 65 cm.’ye tekabül eden bir ölçü birimidir. Bkz: W. Hinz, **İslâm’da Ölçü**, 79

³⁰ Esba’, bir uzunluk birimidir. Uzunluğu 3.125 cm’dir. Bkz: Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul 1995, 469

³¹ Habbetü şa’îr, bir uzunluk birimidir. Uzunluğu 0.205 cm’ye eşittir. Bkz: S. Mutçalı, **Sözlük**, 145

³² “Usturlâb derecesi” bir enlem veya boylam derecesi anlamındadır.

³³ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve’l-Memâlik**, 15-16

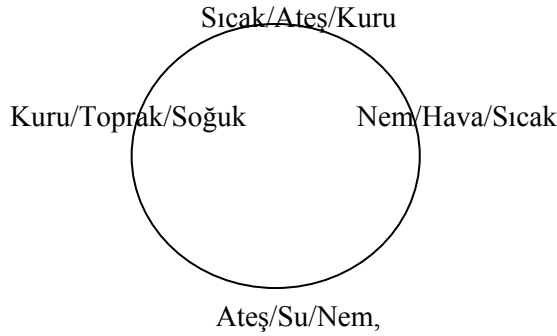
³⁴ Ya’kubî, Ahmed b. Ebî Yakub İbn Vadhî el-Katib, **Tarihu Yakubî**, Beyrut, 1992, 233

“Zamanımızda mülkümüze yemin ettik
Kasap tezgahının ardındaki et parçası üzerine...
Şam, Rum bölgesi ile güneşin battığı yerleri

Barışın gölgesi kıldık...³⁵ beyitlerine yer verir. Bu tarz örnekleri çoğaltmak mümkündür:

“Hilal görününce yağmur bulutları
Cûzecan’daki gençlerin dövüştükleri yerleri suladı...³⁶
“Kabil ve Zabulistan’ın etrafında
Ruhhacin’den başka yer kalmadı...³⁷
“Anbar gelişen bir yurt oldu
Edvur, Kinnesrin, Hıms, Muvakkar ile
Vasıt nifaktan haraboldu.
Karkar’ın dışında bunlardan kalan olmadı...³⁸

Genel olarak Irak ekolü temsilcileri dünyayı bir bütün olarak düşünür ve İslâm Dünyası’nı bu bütünün içerisine yerleştirir. Dünya’yı ayrıca iklimlere bölmek gibi bir tarz (Belh ekolünde ortaya çıktığı şekliyle) söz konusu değildir. Ancak İbn Hurdazbih’te farklı bir dünya bölümlenmesi karşımıza çıkar. Ya’kubi’de bulunmayan bu bölümlenmeye göre İbn Hurdazbih, dünyayı dörde ayırır ve her birine isim verir. İbn Hurdazbih’in yapmış olduğu bu şekillenme aşağıdaki gibidir:

Bilginler bu daireyi dünya şeklinde tasavvur ederler ve Cenabı Allâh’ın lütfuyla dört tabîî unsur ortaya koyular. Bu dört tabîî unsurun bir kısmı diğer kısmı ile sıcakın sıcakla veya soğğun soğukla olan birlikteliği gibi bir araya

³⁵ İbn Hurdazbih, **Mesâlik ve'l-Memâlik**, 29

³⁶ İbn Hurdazbih, **Mesâlik ve'l-Memâlik**, 41

³⁷ İbn Hurdazbih, **Mesâlik ve'l-Memâlik**, 45

³⁸ İbn Hurdazbih, **Mesâlik ve'l-Memâlik**, 47

gelir. Bu dört unsurdan Allâh-u Teala dünyayı yaratır. Bunların arasında hem zıtlıklar ve hem de benzerlikler söz konusudur.

1. Bölge:

Bu bölgenin çoğu kesimleri sıcak ve kurudur. Özelliği hava ve kan’dır. Mevsimlerden ilkbahar’a, insan ömründen çocukluğa, tatlardan tatlıya, yıldızlardan Ay ve Zühre’ye karşılık gelir. Bölgesi Doğu, rüzgarı Güney’dir. Saati 1., 2. ve 3.’dür. Beden kuvvetlerinden tabî ve sindirici kuvvet’tir. Burçları ise Hamel(Koç), Sevr(Boğa) ve Cevzâ(İkizler)’dir.

2. Bölge:

Bu bölgenin çoğu kesimleri nemli ve sıcaktır. Özelliği ateş ve öd’dür. Mevsimlerden yaz’a, insan ömründen gençliğe, tatlardan acıya, yıldızlardan Merih ve Güneş’e karşılık gelir. Bölgesi Teymen, rüzgarı Sabâ’dır. Saati 4., 5. ve 6.’dır. Beden kuvvetlerinden nefsanî ve hayvanî kuvvet’tir. Burçları ise Sertan(Yengeç), Esed(Aslan) ve Sünbüle(Başak)’dir.

3. Bölge:

Bu bölgenin çoğu kesimleri soğuk ve nemlidir. Özelliği toprak ve siyah su’dur. Mevsimlerden sonbahar’a, insan ömründen orta yaş’a, tatlardan ekşiye, yıldızlardan Zühal’e karşılık gelir. Bölgesi Cerbâ, rüzgarı Şimal’dır. Saati 7., 8. ve 9.’dur. Beden kuvvetlerinden tutma gücü’dür. Burçları Mizan(Terazi), Akrep ve Yay’dır.

4. Bölge:

Bu bölgenin çoğu kesimleri soğuk ve kurudur. Özelliği su ve balgam’dır. Mevsimlerden kışa, insan ömründen yaşlılığa, tatlardan tuzluya, yıldızlardan Müşteri ve Utarid’e karşılık gelir. Bölgesi Magrib(Kuzey Afrika) , rüzgarı Debur’dur.³⁹ Saati 10., 11. ve 12.’dir. Beden kuvvetlerinden savunmacı kuvvet’tir. Burçları ise Cedy(Oğlak), Delû(Kova) ve Havt(Balık)’tır.⁴⁰

Eserin girişinde verilen bilgilerde olduğu gibi bu bilgilendirmeler de Batlamyus kaynaklıdır. Ancak bu bilgilerin sonraki dönemlerde yazılan eserlere kaynaklık edecek nitelikte olduğu göz ardı edilmemelidir.

Her iki eserin Belh ekolü eserlerinden ayrılan bir özelliği ise Kur’an ayetlerine eserlerinde yer vermemeleridir. İbn Hurdazbih’te sadece birkaç yerde Kur’an ayeti ile bağdaştırmaya rastlanırken, bu ayetler herhangi bir olayı

³⁹ Batı yönünden rüzgara verilen isim.

⁴⁰ İbn Hurdazbih, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, 135-136

açıklamada değil tamamen konunun gerektirdiği bir ortam içerisinde kullanılır. Yemen bölgesinde bulunan Merhal şehrini anlatırken şu ifadelerle yer verir: “Burada öyle bir ateş yanmaktadır ki, bu ateş Allâh-u Teâlâ’nın Kur’an’da tasvir ettiği cennete benzemektedir. Allâh-u Teâlâ şöyle buyurur: “Ama onlar daha uykudayken, Rabbinin katından gönderilen bir salgın o bahçeyi sarıvermişti de o bahçe kapkara kesilivermişti.”⁴¹ Aynı şekilde Yemen’de bulunan Beyn şehrini anlatırken “ Burada boş, şu an için kullanılmayan bir kuyu bulunur. Burada ayrıca Allâh-u Teâlâ’nın sözünü ettiği Kasru’l-Meşîd⁴² vardır.” der.⁴³ Bir başka yerde Ye’cüc ve Me’cüc ülkesinde bulunan bir kaleden bahseder ve şu ifadelerle yer verir: “Bu kapının kanatlarından sağ tarafta bulunanın üzerinde Kur’an diliyle şu ibare yazılıdır:⁴⁴ “Allâh’ın va’di geldiğinde onu yerle bir eder, Allâh’ın va’di gerçektir.”⁴⁵ İbn Hurdazbih’in eserindeki son Kur’an ayeti Ras Nehri’nin anlatıldığı pasajlarda geçer: “Ermini bölgesinin bir nehri olan Ras nehri, Kâlıkâlâ’dan doğar, Arran’dan geçerek Arran nehrine katılır. Daha sonra Versan’dan geçer ve Mecma’ denilen yere ulaşır. Mecma’ iki denizin birleştiği yerdir ki, Allâh-u Teâlâ bu noktayı yüce Kur’an’da belirtir.⁴⁶ Burada Hû ve Kurru nehirleri birleşir. Bu iki nehrin arasında Beylakan nehri vardır. Bu iki nehir bir araya gelir ve Cürçân denizine dökülünceye kadar beraber akar.”⁴⁷

Dikkat edildiğinde bu dört kullanımın tamamının coğrafya ile ilgili yer tanımlarında bulunduğu görülür. Yakubî ise eserinde Kur’an ayetlerine yer vermez.

Bu değerlendirmeler ışığında ekolün özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Ekol mensubu yazarlar, dünyayı bir bütün olarak ele alırlar ve “İslâm Dünyası” adı altında farklı bir başlığa yer vermezler.
- Matematiksel ve astronomik coğrafya olarak nitelenebilecek coğrafi bilgilendirme mevcut değildir.
- “Dünya’yı iklimlere ayırma” çabası Irak ekolünün ilk iki yazarında yoktur. Her ne kadar İbn Hurdazbih, Dünya’yı dörde bölerek bir tasnife gitmişse

⁴¹ **Kur’an**, 68, (Kalem)/20

⁴² “Nice kasabaların halkını haksızlık yaparken yok ettik. Artık çatıları çökmüş, kuyuları terkedilmiş, sarayları bomboş kalmıştır. **Kur’an**, 22/(Hacc)/45

⁴³ İbn Hurdazbih, **Mesâlik ve’l-Memâlik**, 119

⁴⁴ **Kur’an**, 18/(Kehf)/98

⁴⁵ İbn Hurdazbih, **Mesâlik ve’l-Memâlik**, 141

⁴⁶ **Kur’an**, 18/(Kehf)/60

⁴⁷ İbn Hurdazbih, **Mesâlik ve’l-Memâlik**, 150

de, bu uygulama dünyayı iklimlere ayırma teşebbüsünden ayrı olarak değerlendirilmelidir.

- Irak coğrafya ekolünün yazarları Kur’an ayetlerine eserlerinde yoğun bir şekilde yer vermezler ve rasyonel olguları açıklamada bu ayetlerden faydalanmazlar.

- Verilen bilgiler, bizzat gezilip görülen yerlere aittir. Bunun dışında, herhangi bir ravinin anlattıklarına vurgu yoktur. Ancak İbn Hurdazbih, “güvenilir kişilerden” elde ettiği bilgileri eserine alır ve bunları kendi bilgisi olarak verir.

- Ekolün ilk temsilcisi olan İbn Hurdazbih’in eseri Batlamyus tesirinde kaleme alınmış bir eserdir. Bu tesir, yazarın eserinin başında da belirttiği üzere,⁴⁸ Batlamyus’un Geographica adlı eserini Arapça’ya çevirmesinden kaynaklanır.

- Ekole ait bir özellik gibi görünmese de, İbn Hurdazbih’in eserinde şehirler ile ilgili şiirlere yer verilir. Bu nitelik tasviri coğrafyanın bir niteliği olarak algılanabilir.

Bu aşamada, sıklıkla tekrarlanan bir bilginin eleştirisini yapmak faydalı olacaktır. Dönemin ikinci yazarı Ya’kubî hakkında, “İbn Hurdazbih’in usûlünü takip etti” bilgisi verilir.⁴⁹ Bu bilgi, “her yönüyle onun metodolojisini uyguladı ve takipçisi oldu” şeklinde anlaşılmalı ve yanlış yönlendirmeye müsait bir bilgidir. Halbuki her iki eser, mensup oldukları ekolün temel özelliklerini taşımakla beraber pek çok noktada ayrılır.

II. Belh Coğrafya Ekolü ve İlk Temsilcisi: İstahrî

X. yüzyılda ortaya çıkan bu ekolün temel özelliği Müslüman olmayan ülkelerin dışarıda bırakılması ve ayrıntılı bir biçimde İslâm ülkelerinin coğrafyası üzerinde durulmasıdır. Ekole adını veren Belhî’nin eseri mevcut değildir. Ancak İstahrî’nin 930-933 yılları arasında, yani Belhî’nin henüz hayatta olduğu bir dönemde, yazmış olduğu eserin Belhî’nin çalışmasının genişletilmiş bir düzenlemesi olduğuna dair De Goeje’nin görüşü hâlâ geçerliliğini korur.⁵⁰

Ekolün temsilcisi olarak zikri geçen ve eserleri günümüze ulaşan yazarlar İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî’dir. Çalışmada ekolün ilk temsilcisi olan İstahrî değerlendirilecektir. Değerlendirme esnasında, Irak coğrafya ekolünün değerlendirmesinde temel alınan noktalara öncelik verilecektir. Daha sonra ise İstahrî’nin ayrıldığı noktaları belirlenecektir.

⁴⁸ İbn Hurdazbih, **Mesâlik ve'l-Memâlik**, 13

⁴⁹ S. Maqbul Ahmad, “Coğrafya”, **DİA**, VIII, 52

⁵⁰ S. Maqbul Ahmed, “Coğrafya”, **DİA**, VIII, 53

A. İstahrî

Kerhî lakabıyla tanınan⁵¹ İstahrî'nin hayatı hakkında kaynaklarda detaylı malumat mevcut değildir. İran'ın İstahr şehridir.⁵² Asya'nın çoğu bölgelerini Hint sınırına kadar, İslâm sınırlarını tanımak amacıyla ziyaret eder.⁵³ İbn Havkal'in eserinden, 340/952 yılı civarında müellifimizin, İbn Havkal ile görüşmüş olduğu anlaşılır. Bu bilgiden hareketle, İbn Havkal'ın çağdaşı olduğu anlaşılır.⁵⁴

Eseri hakkında daha önce Belhî'nin yazdığı eserin yeniden işlenerek meydana getirildiği şeklinde bir iddia söz konusudur ve bu iddia hâlâ geçerliliğini korur. Vefat tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, X. asrın ilk yarısında hayatta olduğunu ve muhtemelen 340/952'den sonra vefat ettiğini söylemek mümkündür.

İstahrî'nin eseri Belh ekolünü tanımak açısından önemlidir. Zira onun eserinin girişinde çizdiği tablo, iki ekolün farklılıklarını anlamaya yarayacaktır.

B. el-Mesâlikü'l-Memâlik

Ekolün eseri mevcut ilk temsilcisi olan İstahrî'nin eserinin temel özelliklerini girişinde dile getirdiği bilgilerden öğrenmek mümkündür. İstahrî, eseri yazış amacını şöyle açıklar: “Kitabımda yeryüzünün iklimlerini ülkelere göre anlatıyorum. Bu iklimleri anlatırken de yeryüzünün bölünmüş olduğu şekliyle yedi iklimi değil, İslâm beldelerini ve bu beldelerin şehirlerini ayrıntıları ile bu beldelere ait olan bütün işlerin taksim edilmesini kastediyorum.⁵⁵ Zira her bir kıtayı münferit olarak ele aldım ve söz konusu iklimin konumunu anlatan müstakil bir harita yaptım. Sonra o iklimi çevreleyen mekanları, bitişindeki şehirleri, çok bilinen boş arazileri, denizleri, nehirleri ve bu iklim hakkında bilinmesi gerekli olan her şeyi anlattım.

Gidilemeyen okyanusun kapladığı bütün yeryüzü için bir harita yaptım. Bu haritaya bakan kişi zikrettiğimiz her iklimin yerini ve bu iklimlerin birbirleriyle olan bitişikliğini ve her bir iklimin yeryüzündeki miktarını bilir ve hatta bu haritada yeryüzünün bütün iklimlerini ayrıntılarıyla gördüğünde o

⁵¹ Abdulkadir Mahmud Abdullah, **Masâdiru Tarihu'l-Cezîreti'l-Arab**, Riyad, 1979, 289

⁵² André Miquel, “İbn Hawqal”, **EI**, IV, 222

⁵³ Abdurrahman Hamid, **A'lâmu'l-Cuğrafiyyîn el-Arab(ve Muktefâtu min Asârihim)**, Dımeşk, 1995, 199

⁵⁴ İbn Havkal, Ebi'l-Kasım, **Kitabu Süreti'l-Arz**, neşr: F. Sezgin, Leiden, 1938(Frankfurt, 1992), 329-330

⁵⁵ İstahrî, Ebi İshak İbrahim Muhammed el-Farisi el-Kerhi, **Kitabu Memâlikü'l-Mesâlik(ve huve muavvelun ala Kitabu Suveru'l-Ekâlim li's-Şeyh Ebi Zeyd Ahmed B. Sehl el-Belhî)**, tah: M. J. de Goeje, Leiden, 1870(F. Sezgin, Frankfurt, 1992), 2

iklimin yerini bu haritadan anlar. Bütün iklimleri bir araya getirmiş olduğum bu harita, her iklimin kendi haritasında bulunan uzunluk ve genişlik miktarları ile daire, dikdörtgen ve üçgen şekillerini ve harita şekillerinin gerektirdiği diğer izahları içerecek şekilde geniş değildir. Yeri bilinsin diye her iklimin sadece mevkisini vermekle yetindim.

Daha sonra İslâm ülkesinin her bir iklimi için ayrı harita yaptım. İslâm ülkelerini 20 iklime ayırdım ve Arap diyarlarından başladım. Bu bölgeyi tek bir iklim olarak kabul ettim; zira şehirlerin anası olan Mekke ve Kabe buradadır. Bunun dışında Arap bölgesi bu iklimin ortasındadır.

Arap diyarının ardından Fars Denizi(Hint Okyanusu)'nden bahsettim; zira bu deniz Arap diyarının çoğu kesimini kuşatır. Daha sonra Magrib(Kuzey Afrika)'i zikrettim ve burasını Mısır'ı anlatarak bitirdim; ardından Şam'ı, Rum Denizi(Akdeniz)'ni ve Cezîre(Kuzey Mezopotamya)'yi anlattım. Daha sonra sırasıyla Irak'ı, Huzistan'ı, Faris'i, Kirman'ı, Mansûre'yi ve ona İslâm, Hind ve Sind beldelerinden bitişik olan yerleri, Azerbaycan'ı ve ona bitişik olan yerleri, Cibal(Kuzey Kafkasya) diyarını, Deylem'i, Hazar denizini, Faris ile Horasan arasında bulunan Mefâze'yi,⁵⁶ Sicistan'ı ve ona bitişik olan yerleri, Horasan'ı ve Maverâünnehir'i anlattım.⁵⁷ İşte bütün bu anlattıklarım, bayındır olsun veya olmasın yeryüzünün bir bütün halinde haritasıdır.

Yeryüzü bir takım ülkelere bölünmüştür. Temel olarak dört adet ülke bulunmaktadır. Bunların içerisinde en mamur ve hayrı en bol olanı, siyasi yönetimi ve bayındırlığı yönüyle en güzel olanı **İranşehr** ülkesidir. Bu ülkeyi ben Babil iklimine dahil ettim. Burası aynı zamanda İranlıların ülkesidir. Ülkenin sınırları Acemler döneminde bilinmekteydi. İslâm dönemi gelince, Müslümanlar her ülkeden toprak ele geçirdi. Örneğin, Rum ülkesinden Şam, Mısır, Magrib(Kuzey Afrika) ve Endülüs'ü, Hind ülkesinden Kabil'e ve Toharistan'ın yukarılarına kadar giden Mansûre'yi ve Multan toprağına sınır olan kesimi, Sind ülkesinden de Maverâünnehir'i aldı ve bunları büyük İslâm memleketi topraklarına kattı.

Rum memleketine gelince; burası Sakâlîbe(Slav Ulusları) toprakları ile sınırdır. Etrafında Rus, Serir, Lan ve Ermeni toprakları ile Nasranî dinine mensup kabileler vardır.

Çin memleketine gelince; burasının sınırları içerisine değişik Türk beldeleri, Tibet'in kimi kesimleri ve puta tapıcı kimi halklar dahildir.

⁵⁶ Kimi çevirilerde “mefaze” kelimesi “ova” olarak tercüme edilmektedir. Ancak kastedilen yer belli olduğundan biz olduğu gibi kullanmayı tercih ettik. Bkz: Ortaçağ'da Türkler, 198

⁵⁷ İstahrî, **Mesâlikü'l-Memâlik**, 3

Hind memleketine gelince; buraya Sind ve Keşmir ile Tibet'in bir tarafı ve bunların dinindeki uluslar dahildir. Sudan vilayetleri ile Bûce ve Zenc beldelerini ve buralarda yaşayan toplumları Magrib(Kuzey Afrika) bahsinde zikretmedim.⁵⁸

Yeryüzü kuzey ve güney olmak üzere iki kısımdır. Eğer Çin sınırlarında ve okyanus kıyısında bulunan Haliç'ten başlayarak Endülüs topraklarındaki ve yine okyanus kıyısındaki Haliç'e doğru bir bölme yaparsan yeryüzünü ikiye bölmüş olursun. Bu bölünmenin hizası Çin denizinden başlar, Hind beldelerinden ve İslâm topraklarının ortasından geçer. Buradan Mısır topraklarına, oradan Magrib(Kuzey Afrika)'e kadar varır. Bu iki kısımdan Kuzey'de bulunanlara gelince; buranın halkı beyaz tenlidir ve kuzeye doğru gittikçe beyazlıkları artar. Burası soğuk iklimlerin bulunduğu bölgedir. Bu iki kısımdan Güney'de bulunan halk siyah tenlidir ve güneye doğru gittikçe siyahlıkları artar. Yerleşik alanlar içerisinde en mu'tedil olanı, bu doğru hat üzere bulunanlar veya buralara yakın olanlardır. Çalışmamızda, bütün bu iklimleri, bilindiği kadarıyla bu doğruya yakınlığı ve bulunduğu yer uyarınca anlatacağız.

İslâm topraklarına gelince; doğusunda Hint toprakları ve Fars Denizi(Hint Okyanusu) vardır. Batısında Rum toprakları ile bu topraklara bitişik olan Lan, Ran, Serir, Hazar, Rus, Bulgar, Sakâlibe(Slav Ulusları) toprakları ile Türk kabileleri yer alır. Kuzeyinde ise Çin ülkesi ile bu topraklara bitişik olan Türk beldeleri bulunur. Güneyinde de Fars Denizi(Hint Okyanusu) yer alır.

Rum topraklarına gelince; doğusunda İslâm toprakları vardır. Batısında ve güneyinde okyanus yer alır; kuzeyinde ise Çin arazisi bulunur. Türk beldeleri ile Rum ülkesi arasında bulunan Sakâlibe(Slav Ulusları) ile diğer milletleri Rum ülkesine dahildir.

Çin ülkesine gelince; doğusunda ve kuzeyinde okyanus yer alır. Güneyinde İslâm memleketi ile Hind toprakları bulunur. Batısı okyanustur.⁵⁹ Yecüc ve Mecüc bölgesi ile bunun arka kısmından okyanusa kadar olan alan Çin ülkesine dahildir.

Hint ülkesine gelince; doğusunda Fars Denizi(Hint Okyanusu) yer alır. Batısı ve güneyi İslâm topraklarıdır. Kuzeyinde Çin ülkesi bulunur. İşte bizim anlattığımız ülkelerin sınırları bunlardır.

Denizlere gelince; bunların içerisinde en büyükleri Fars Denizi(Hint Okyanusu) ile Rum Denizi(Akdeniz)'dir. Bunlar okyanustan başlayan ve

⁵⁸ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 4

⁵⁹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 5

birbirlerine bakan iki haliçtir. En ve boy yönüyle bu ikisinden daha büyük olanı Fars Denizi(Hint Okyanusu)dir. Bu deniz Çin sınırında başlar ve Kızıldeniz’de sona erer. Kızıldeniz’den Çin’e doğru düz bir yolla ilerlediğin takdirde bu mesafe 200 merhaledir. Eğer Kızıldeniz’den Irak arazisini karayolu ile gittiğin takdirde bu mesafe bir aylık bir mesafedir. Irak’tan Belh nehrine kadar olan mesafe ise iki aylık bir yoldur. Belh nehrinden Fergana sınırındaki İslâm topraklarının sonuna kadar olan mesafe 20 merhaledir. Buradan Harleciyye(Karluklar) topraklarını tümüyle geçip Toguzguz(Dokuz Oğuz/Uygurlar) topraklarına girdiğin takdirde bu mesafe 30 merhaledir. Buradan itibaren Çin’in hüküm sürdüğü yerlerin sonu olan denize kadar iki aylık bir mesafedir. Eğer bir kimse Kızıldeniz’den Çin’e kadar olan mesafeyi denizden gitmek isterse yol uzar; zira denizdeki yol kıvrımlı ve deniz yolundaki tehlikeler fazladır.

Rum Denizi(Akdeniz)’ne gelince; bu deniz, Magrib(Kuzey Afrika) ile Endülüs arasındaki okyanus sularında bulunan haliçten başlar ve Şam surlarında son bulur. Bu denizin mesafesi yedi aylık bir yoldur. Rum Denizi(Akdeniz) Fars Denizi(Hint Okyanusu)’nden daha doğru ve düzgündür. Zira, az önce bahsini ettiğimiz haliçten yola çıktığın takdirde, arkandan esecek bir yel seni bu denizin sonuna kadar götürür.⁶⁰ Fars Denizi(Hint Okyanusu)’nin dili(ucu) olan Kızıldeniz ile Rum Denizi(Akdeniz)nin arası Ferama denilen semtte 4 merhaledir. Bunun dışında, Rum Denizi(Akdeniz) surlara doğru Ferama’nın içlerine ilerler. Bu mesafe 10 merhaledir.

Magrib(Kuzey Afrika) ’in mesafelerini tekrara gerek olmayacak biçimde ayrıntıları ile anlattık. Birisi Mısır’dan başlayarak Magrib(Kuzey Afrika) ’in en uzak mesafelerine kadar gitmek istese, bu mesafe 80 merhaledir. Magrib(Kuzey Afrika) ’in en uç noktasından, doğunun en uç noktasına kadar olan mesafe ise 400 merhaledir.

Yeryüzü’nün kuzeydeki en uzak noktasından güneydeki en uzak noktasına kadar olan boyuna değerlendirmesine gelince; eğer okyanus sahilinden başlarsan ta Yecüc ve Mecüc arazisine kadar varırsın. Daha sonra Sakâlibe(Slav Ulusları)’nin arka tarafına ulaşırsın ve Bulgar toprakları ile Sakâlibe(Slav Ulusları) topraklarının içerisinden geçersin. Böylelikle Rum beldesindeki Şam’a kadar ulaşmış olursun. Buradan Şam’a, Mısır topraklarına ve Nûbe arazisine varırsın. Daha sonra Sudan ülkeleri ile Zenc ülkeleri arasındaki çöl araziye ulaşırsın, buradan da okyanus kıyılarına varırsın. İşte yeryüzünün kuzeyi ile güneyi arasındaki istikamet bu şekildedir.

⁶⁰ İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik*, 6

Bu mesafede bulunan ve benim bildiğim uzaklıklara gelince; Yecüc ve Mecüc bölgesinden Bulgar bölgesine ve Sakâlibe(Slav Ulusları) arazisine kadar olan mesafe 40 merhaledir. Sakâlibe(Slav Ulusları) topraklarından itibaren Rum ülkesini geçerek Şam'a ulaşınca kadar olan mesafe 60 merhaledir. Şam topraklarından itibaren Mısır topraklarına kadar olan mesafe 30 merhaledir. Buradan Nûbe'nin en ucuna kadar olan mesafe 80 merhaledir ve sonunda çöle varırsın. İşte bütün bu mesafe 210 merhaledir. Saymış olduğum mesafede bulunan bütün yerler bayındır bir haldedir; ancak bunlar arasında, kuzeyde Yecüc ve Mecüc bölgesi ile okyanus arasında kalan bölgeler ile güneyde Sudan çölleri ile okyanus arasında kalan bölgeler ıssız ve harap bir haldedir. Bana ulaşan bilgilere göre buralarda bayındırlık söz konusu değildir ve bu iki çöllük alanın okyanusa kadar olan mesafenin uzunluğunun ne kadar olduğunu bilmiyorum.⁶¹ Zira kuzeyde yaşamaya ve bayındırlığa engel olan soğuk şiddetinden, güneyde ise yine yaşamaya ve bayındırlığa engel olan sıcak şiddetinden dolayı bu iki çöllük araziye gitmek imkân dışıdır.

Çin ülkesi ile Magrib(Kuzey Afrika) arasında bulunan yerlere gelince; bunların tümü mamurdur. Yeryüzü yuvarlak olduğundan dolayı okyanus yeryüzünü bir taç gibi kuşatmış konumdadır. Rum Denizi(Akdeniz) ile Fars Denizi(Hint Okyanusu) de bu denizden başlamaktadır.

Rum topraklarına gelince; bu topraklar okyanustan başlayarak Efrenc⁶² ve Rûmiyye⁶³ üzerinden Konstantiniyye'ye, oradan Sakâlibe(Slav Ulusları) arazisine kadardır. Burası 270 merhalelik bir mesafedir. Zira, kuzeydeki sugurlardan Sakâlibe(Slav Ulusları) arazisine kadar olan mesafe iki aylık bir yoldur. Daha önce de kuzeydeki bu sugurlardan Magrib(Kuzey Afrika) 'in en uzak yerine kadar olan mesafenin 210 merhale olduğunu belirtmiştik. Asıl Rumlar, Rûmiyye sınırından Sakâlibe(Slav Ulusları) topraklarına kadar olan yerlerdedir.⁶⁴

Efrenc, Celâlika ve diğer yerlerden Rum topraklarına kattıklarımıza gelince; onlar İslâm memleketinde dilleri farklı olmasına rağmen melikin bir olması gibi dilleri bir olan topluluklardır.

Çin memleketine gelince; bu ülkenin uzunluğu 4 aylık, genişliği ise 3 aylık bir mesafedir. Eğer halicin ağzından başlayarak Maveraünnehir'deki İslâm ülkesine kadar varırsan bu mesafe üç aylık bir yoldur. Eğer doğu sınırından

⁶¹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 7

⁶² Efrenc, Fransızlara verilen isimdir.

⁶³ Rûmiyye, Roma ve Bizans ülkeleri anlamında kullanılan bir ibaredir.

⁶⁴ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 8

kalkarak Çin’in batı sınırına doğru Tibet topraklarının içerisinden geçip Toguzguz(Dokuz Oğuz/Uygurlar) ve Hırhîz(Kırgız) arazisi ile Kîmak arazisinin arka tarafından denize varırsan bu mesafe 4 aylık bir yoldur. Çin ülkesinde muhtelif diller bulunmaktadır.

Türklerle gelince; onların hepsi Toguzguz(Dokuz Oğuz/Uygurlar), Hırhîz(Kırgız), Kîmak, Guziyye(Oğuzlar) ve Harleciyye(Karluklar)’dir. Bunların dilleri aynıdır ve birbirlerini anlarlar. Ancak Çin ve Tibet topraklarında değişik diller kullanılır. Dilleri değişik olmasına rağmen buralarda yaşayanlar, tıpkı bütün Rumların Konstantiniyye’de mukîm olan krala, İslâm ülkelerinde yaşayanların Bağdat’ta mukîm olan Emirü’l-Mü’minîn’e, Hind topraklarında yaşayanların da Kannûc’da yaşayan krala bağlı olmaları gibi Hemedan’da yaşayan Sahibü’s-Sîn’e bağlıdırlar. Türk boylarının yurtları birbirlerinden ayrıdır.

Guziyye(Oğuz) Türklerine gelince; onların yurtları Hazar, Kîmak, Harleciyye(Karluklar) arazisi, Bulgar toprakları ve İslâm beldelerinin sınır noktası ile Fârâb ve İsbîcâb’a kadar olan Cürcan arazisinin arasındadır.

Kîmak Türklerine gelince; onların yurtları Harleciyye(Karluklar) arazisinin arka tarafında ve kuzey yönündedir. Onlar Guziyye(Oğuzlar) ile Hırhîzların(Kırgızlar) arasında kalan aynı zamanda Sakâlibe(Slav Ulusları)’nin arka tarafına düşen bölgede yaşarlar. Yecücler ise kuzey yönünde yaşar. Burası Sakâlibe(Slav Ulusları) ile Kîmak Türklerinin yurdunu geçtikten sonradır. Onların mekanlarını ve ülkelerini bilen Allah’tır.

Hırhîz(Kırgız) Türklerine gelince; onların yurtları Toguzguz(Dokuz Oğuz/Uygurlar), Kîmak, Okyanus ve Harleciyye(Karluklar) toprakları arasındadır.⁶⁵

Toguzguz(Dokuz Oğuz/Uygurlar)’lara gelince; onların yurtları Tibet, Harleciyye(Karluklar) toprakları, Hırhîz(Kırgız) arazisi ile Çin toprakları arasındadır.

Çin topraklarına gelince; onların ülkeleri deniz ile Toguzguz(Dokuz Oğuz/Uygurlar) toprakları ve Tibet arasındadır. Çin toprakları başlı başına bir iklimdir. Daha önce Rûmiye’yi ve Konstantiniye’yi Rum topraklarına, değişik İslâm topraklarını da Bâbil arazisinde bulunan İranşehr’e kattığımız gibi, Türk topraklarını da Çin arazisine kattık.

Sakâlibe(Slav Ulusları) arazisine gelince; bu topraklar geniş ve uzundur ve iki aylık ve bunun bir misli bir yoldur. Bulgarü’l-Hârice küçük bir

⁶⁵ İstahrî, Mesâlikü’l-Memâlik, 9

şehirdir ve ekilebilir arazisi çok değildir. Fakat meşhurdur; zira bu memlekette bulunan şehirlerin limanıdır.

Ruslara gelince; onlar Bulgar toprakları ile Sakâlibe(Slav Ulusları) arasında yaşayan bir kavimdir. Türklerden bir topluluk kendi yurtlarından ayrılarak Hazar ile Rum bölgesi arasında bir yere yerleşti. Bunlara Becenek(Peçenek) denir. Şu anda yaşadıkları yerler eski zamanlarda kendi yurtları değildi. Daha sonraları burada yaşayanlara üstün gelerek yerleştiler.

Hazarlar'a gelince; bu ad, bu insanlardan bir cinsin adıdır. Onların ülkeleri, İtil olarak adlandırılan bir şehirdir. Bu şehir, Hazar denizine akan nehrin adını almıştır. Ancak bu şehir dışında yerleşik kasabası ve geniş bir mülkü yoktur. Bu topraklar, Hazar denizi ile Serir, Rus ve Guziyye(Oğuzlar) arasında bir yerdir.

Tibet'e gelince; burası Çin ve Hind arazisi ile Harleciyye(Karluklar), Toguzguz(Dokuz Oğuz/Uygurlar) toprakları ve Fars Denizi(Hint Okyanusu) arasında bir bölgedir. Ülkenin bir kısmı Hind topraklarında, diğer bir kısmı ise Çin topraklarındadır. Bunların kendi ülkelerinde oturan bir hükümdarları bulunmakta ve bu hükümdarın aslen Tebâbia'dan olduğu söylenmektedir. Ancak doğrusunu bilen ancak Allah'tır.

Hind topraklarına gelince; burasının uzunluğu, Mansûre arazisinde bulunan Mekran'dan itibaren Budha'da ve bir kısım Çin topraklarından itibaren Kannûc'da sona erecek bir doğrultudur. Buradan itibaren Tibet topraklarının içerisinden geçer. İşte bu mesafe dört aylık bir yoldur. Boyuna olan yönü ise Fars Denizi(Hint Okyanusu)'nden itibaren Kannûc'a kadar olan mesafedir ve bu mesafe üç aylık bir mesafedir.

İslâm ülkesine gelince; bu toprakların uzunluğu Fergana'dan itibaren Horasan'ı, Cibal(Kuzey Kafkasya) bölgesini, Irak'ı, Arapların yurdunu geçerek Yemen sahillerine kadar uzanan ve beş aylık bir süreyi kapsayan bir mesafedir. Bu toprakların boyu Rum topraklarından itibaren Şam'ı, Cezîre'yi, Irak'ı, Faris'i, Kirman'ı geçerek Fars Denizi(Hint Okyanusu) kıyılarında Mansûre'ye ulaşan dört aylık bir mesafedir. Ancak İslâm beldelerinin enine değerlendirmesinde, Magrib(Kuzey Afrika) sınırından itibaren Endülüs'e kadar uzanan kesiminden bahsetmedik.⁶⁶ Zira burası elbisede bulunan kol gibi, ne doğusunda ve ne de batısında İslâm'a dair bir emare bulunmayan bir bölgedir. Daha açık bir ifadeyle Mısır'ı Magrib(Kuzey Afrika) topraklarına doğru batı yönüne geçersen, buranın güney batısı Sudan topraklarıdır. Kuzey batı yönünde Rum Denizi(Akdeniz), daha üst kesiminde Rum ülkesi yer almaktadır. Eğer İslâm topraklarının uzunluğunu Fergana'dan itibaren Endülüs topraklarına doğru değerlendirirsek,

⁶⁶ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 11

bu mesafe yürüyerek 310 merhaledir. Zira Fergana’nın en uzak kesiminden itibaren Belh vadisine kadar olan mesafe 20 merhaledir. Belh vadisinden itibaren Irak’a kadar olan mesafe 60 merhaledir. Irak’tan itibaren Mısır’a kadar 50 merhalelik bir mesafedir. Daha önce Magrib(Kuzey Afrika) topraklarının uzunluğunu açıklamış, Mısır’dan itibaren 180 merhale olduğunu dile getirmiştik.⁶⁷

İstahrî’nin eserinin Giriş bölümü, ekol hakkında ihtiyaç duyulan malumatı ayrıntılarıyla verir. Bu girişin ardından eser ve dahil olduğu ekol daha kolay değerlendirilebilir.

İstahrî’nin anlattıklarından “Yedi İklim” konusunu bildiği, ancak eserini yazarken bu metodu kullanmadığı anlaşılır. Her ne kadar Irak ekolünün ilk iki temsilcisi olan İbn Hurdazbih ve Ya’kubî eserlerinde kullanmamış olsa da bu teori Müslüman alimler tarafından bilinmeyen bir teori değildi. Ekolün sonraki temsilcileri İbn Rüsteh,⁶⁸ Kudame b. Cafer,⁶⁹ İbnü’l-Fakih⁷⁰ ve Mes’udi⁷¹ eserlerinde “Yedi İklim” teorisine yer verirler. Ancak ayrı bir ekolü ortaya çıkaran neden, İstahrî’nin ‘Yedi İklim’ olarak bilinen tasnifin içerisine girmeyerek İslâm ülkelerini ayrı bir tasnife tâbi tutmasıdır. İşte İstahrî’nin eserinin başında dile getirdiği bu husus, Belh coğrafya ekolünün temel ayırıcı vasfıdır.

Bu temel ayırıcı vasfın dışında İbn Hurdazbih’te görülen matematiksel ve astronomik coğrafyaya dair bilgilendirme, Ya’kubî’de bulunmadığı gibi İstahrî’de de bulunmaz.

İstahrî’nin İslâm toprakları olarak vasıflandırdığı ve 20 ayrı başlık halinde sunduğu topraklar şunlardır:

- Arap bölgesi,
- İran Denizi(Fars Denizi&Hint Okyanusu),
- Magrib(Kuzey Afrika) bölgesi,

⁶⁷ İstahrî, **Mesâlikü’l-Memâlik**, 12

⁶⁸ İbn Rüsteh, **Kitabu’l-A’lâku’n-Nefise**, tas: Ebi Ali Ahmed b. Ömer, tah: F. Sezgin, Leiden, Brill, 1891(Frankfurt, 1992), 96-103

⁶⁹ Kudâme b. Cafer, Ebû Ferec, **Kitabu’l-Harac**, neşr: De Goeje, Beyrut, ts. (İbn Hurdazbih’in el-Mesâlik ve’l-Memâlik’inin hamışinde), 230

⁷⁰ İbnü’l-Fakih, Ebi Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedani, **Muhtasar Kitabu’l-Buldan**, neşr: M. J. De Goeje Leiden, 1885(Frankfurt, 1992), 5

⁷¹ Mes’udi, Ebu’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, **Mürûcu’z-Zeheb ve Me’âdinü’l-Cevher**, tah: Kasım eş-Şemma’i er-Rufai, Beyrut, 1989, I, 88; Mes’udi, Ebu’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, **et-Tenbîh ve’l-İşraf**, neşr: M.J. de Goeje, Beyrut, 1981, 29

- Mısır bölgesi,
- Şam bölgesi,
- Rum Denizi(Akdeniz),
- Cezîre bölgesi(Kuzey Mezopotamya),
- Irak,
- Huzistan,
- Fars toprakları,
- Kirman toprakları,
- Çin toprakları,
- Ermeniye, Azerbaycan ve Ran,
- Cibal(Kuzey Kafkasya),
- Deylem,
- Hazar Denizi,
- Horasan Kırsalı,
- Sicistan,
- Horasan,
- Maveraünnehir,

Bu bölgelerin anlatımına, Kabe'yi içerisinde barındırması ve İslâm'ın iki kutsal kenti olan Mekke ve Medine'nin bölgede bulunması nedeniyle⁷² Arap topraklarından başlar. Anlatımında İranlı olmasının tesirleri görülür. Zira, her ne kadar Arap topraklarını anlatarak eserine başlamışsa da, eserinde en çok yer verdiği bölge İran topraklarıdır.⁷³ Eserin neredeyse üçte birlik kısmını bu bölgenin anlatımı kaplar.

Konu anlatımı ile ilgili olarak dikkat çeken bir diğer husus ise Türk bölgelerinin anlatımı ile alakalıdır. Giriş bölümü incelendiğinde, Türk toprakları ile ilgili geniş bir anlatımın olduğu görülür. Aynı anlatım genişliği eser içerisinde de mevcuttur. İstahrî, İslâm topraklarını detaylarıyla anlattığı iddiasında olan bir yazar olduğuna göre, Çin topraklarını anlatmasının sebebi Türkler olmalıdır. Bu açıdan İstahrî'nin yaşamış olduğu H. IV./M. X. asır Türklerin kitleler halinde Müslüman olduğu yıllara rastlamaktadır. Bu husus, İbn Hurdazbih ve Ya'kubî ile karşılaştırıldığında daha belirgindir. İbn Hurdazbih'in eserinde Türklerle ilgili olarak dile getirilen bilgilerde ülkelerinin sınırlarını çizmekle yetinilmiş ve genellikle halkının zındık olduğu ifade edilmiştir.⁷⁴ Ya'kubî'nin eserinde ise Türklere dair iki tür bilgiye rastlanır. Bilgilerin büyük bir kısmı Bağdat ve

⁷² İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 12

⁷³ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 66- 158

⁷⁴ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 50-51

Samarra’da bulunan Türk köleler ile alakalıdır.⁷⁵ Bunun haricinde kalan bilgiler, İbn Hurdazbih’in eserinde olduğu gibi Türk ülkeleri hakkındadır.⁷⁶ Bu bilgilerde Türklerin Müslüman olduklarına dair herhangi bir kayıt yoktur. Bu değerlendirme ışığında, Ya’kubî’nin ölüm tarihi olan H. 292/M. 905 yılı ile İstahrî’nin ölüm yılı olarak kabul edilen H. 340/M. 953 yılları arasında Türklerin yoğun bir biçimde Müslüman olduklarını söylemek mümkündür. Bu süreç, toplumsal bir hareket açısından son derece kısa bir zaman dilimi olmasına rağmen, Türklerin İslâmiyeti kabul etmesinde son derece önemli bir dönemdir.

Eserinde her ne kadar astronomik ve matematiksel bilgilendirmede bulunmasa da, İstahrî’nin, İbn Hurdazbih ve Ya’kubî’ye hakim olan Batlamyus zihniyetinin tesirinde olduğu görülür. Bunun göstergesi, eserinde kullanmadığını belirttiği “Yedi İklim” teorisine vakıf olmasıdır.

İstahrî de, İbn Hurdazbih’de görüldüğü üzere, herhangi bir yeri anlatırken gerek gördüğünde Kur’an ayetlerine müracaat eder. Medyen’i anlattığı bölümde sadece konuyu hatırlatması bağlamında, “Medyen halkına da kardeşleri Şuayb’ı gönderdik”⁷⁷ ayetini kullanır. Bu nedenle İstahrî’nin eserinde Kur’an ayetlerine çokça müracaat etmediği söylenebilir.

Irak ekolünün iki yazarında olduğu gibi, İstahrî, eserinde ravi ismi zikretmez. Hayatı hakkında detaylı malumat bulunmadığı için bu bilgilerin kaynağını araştırma imkanı yoktur. Ancak İbn Hurdazbih ve Ya’kubî’ye nazaran daha geç bir dönemde yaşayan İstahrî’nin İslâm ülkeleri ile ilgili olarak elinde çok sayıda bilginin bulunduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında, İstahrî’nin eserinde yer alan bilgilerin sıhhatli bilgiler olduğu söylenebilir.

İbn Hurdazbih’in aksine İstahrî, eserinde şiire ve şiirsel anlatıma yer vermez. Bu özelliği Ya’kubî’ye benzer.

Sonuç

Çalışmada iki ayrı ekolün ilk yazarları ve eserleri değerlendirilerek, İslâm coğrafyacılığının kuruluş döneminin iki önemli ekolü olan Irak ve Belh ekolleri incelenmeye ve bu iki ekolün özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu amaçla,

- İbn Hurdazbih ve eseri el-Memalik ve’l-Mesalik,
- Ya’kubî ve eseri Kitabu’l-Buldan,

⁷⁵ Ya’kubî, **Kitabu’l-Buldan**, 234, 255, 256, 259, 262, 268

⁷⁶ Ya’kubî, **Kitabu’l-Buldan**, 295

⁷⁷ **Kur’an**, 7/(A’raf)/85

- İstahrî ve eseri el-Memalik ve'l-Mesalik
üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın başında, Irak coğrafya ekolü ve iki temsilcisini değerlendirildi. Eserler incelendikten sonra bu iki yazarın dünyayı bir bütün olarak ele aldıkları ve eserlerinde İslâm ülkelerini ayrı başlık halinde değerlendirmedikleri anlaşıldı.

Aynı ekolün ilk iki yazarı olmalarına karşın her iki yazar arasında farklılıklar bulunduğu görüldü. Örneğin İbn Hurdazbih, eserinde astronomik ve matematiksel bir takım görüşlere yer verirken Ya'kubî'de bu tarz bilgilendirmeler bulunmaz. Benzer şekilde İbn Hurdazbih eserinde şiirsel anlatımlara yer verirken, Ya'kubî bu tarz bir anlatım yoluna gitmez.

Belh coğrafya ekolünün temsilcisi olan İstahrî ise eserinin başında “eserini 20 bölgeye ayırdığını ama bu taksimin “yedi iklim” teorisi ile bağlantılı bir taksim olmayıp sadece İslâm ülkelerini ilgilendiren bir taksim olduğunu” belirtir. İşte bu husus ayrı bir coğrafya ekolünün(Belh Ekolü) ortaya çıkmasına sebep olur ve Irak coğrafya ekolü ile Belh coğrafya ekolü arasında temel ayrım noktasını oluşturur.

Bunun dışında her iki ekol arasında Türkler ile ilgili bilgiler yönünden de farklılıklar söz konusudur. Örneğin Irak coğrafya ekolünün ilk iki yazarında Türkler ile ilgili bilgiler küçük bir yekun tutar ve dinlerinin İslâm olduğu konusunda herhangi bir kayıt bulunmaz. Halbuki Belh coğrafya ekolünün ilk temsilcisi olan İstahrî, Türklerin yaşadıkları bölgeleri İslâm ülkeleri dahilinde ayrı bir başlık olarak zikreder.

KAYNAKLAR

- ABDULLAH, Abdulkadir Mahmud, **Masâdiru Tarihu’l-Cezâreti’l-Arab**, Riyad 1979
- AĞARI, Murat, **İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, İstanbul, Kitabevi yay. 2002
- AHMED, S. Maqbul, “Coğrafya”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul 1997, VIII, 51
- ARENDONK, C. V., “İbn Hurdazbih”, **Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (İA)**, Eskişehir 1997, V, II, 755
- BROCKLELMANN, Carl, **Tarihu’l-Edebi’l-Arabi**, ter: Halim Neccar, Kahire 1977
- ÇAMYAR, Selahattin, **Yakubi ve Tarihçiliği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998
- GÜNALTAY, M. Şemsettin, **İslâm Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler**, haz: Y. Kanar, İstanbul 1991
- HADJ-SADAK, M., “İbn Khurradabih”, **The Encyclopedia of İslâm(EI)**, New Edition, Leiden 1954, III, 839
- HAMİD, Abdurrahman, **A’lamu’l-Cuğrafiyyin el-Arab(ve Muktefatu minAsarihim)**, Dimeşk 1995
- HINZ, Walter, **İslâm’da Ölçü Sistemleri**, çev: A. Sevim, İstanbul 1990
- HİTTİ, Philip, **Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi**, çev: S. Tuğ, İstanbul 1980
- İbn Havkal, Ebi’l-Kasım, **Kitabu Sureti’l-Arz**, neşr: F. Sezgin, Leiden 1938(Frankfurt 1992)
- İbn Hurdazbih, **Kitabu’l-Memâlik ve’l-Mesâlik**, tah: F. Sezgin, Leiden 1889 (Frankfurt 1992)
- İbn Nedim, **Kitab el-Fihrist fi Ahbari’l-Ulemai’l-Musannifin mine’l-Kudema ve’l-Muhaddisin ve Esmâ’l-Kütübihim**, neşr: R. Teceddüd, Tahran 1971
- İbn Rüsteh, **Kitabu’l-A’laku’n-Nefise**, tas: Ebi Ali Ahmed b. Ömer, tah: F. Sezgin, Leiden 1891(Frankfurt 1992)
- İbnü’l-Fakih, Ebi Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedani, **Muhtasar Kitabu’l-Buldan**, neşr: M. J. de Goeje, Leiden 1885(Frankfurt 1992)

- İstahrî, Ebi İshak İbrahim Muhammed el-Farisi el-Kerhi, **Kitabu Memaliku'l-Mesalik**(ve huve muavvelun ala Kitabu Suveru'l-Ekalim li's-Şeyh Ebi Zeyd Ahmed B. Sehl el-Belhî), tah: M. J. de Goeje, Leiden 1870(F. Sezgin, Frankfurt 1992)
- Kudâme b. Cafer, Ebû Ferec, **Kitabu'l-Harac**, neşr: De Goeje, Beyrut, ts. (İbn Hurdazbih'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik'inin hamışinde)
- Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, **Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher**, tah: Kasım eş-Şemma'î er-Rufai, Beyrut 1989
- Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, **et-Tenbih ve'l-İşraf**, neşr: M.J. de Goeje, Beyrut 1981
- MIQUEL, André, "İbn Hawqal", **EI**, IV, 222
- Katip Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah, **Keşfe'z-Zünun**, MEB yay., İstanbul 1945
- KRİCHOVSKY, İgnati Ulianovich, **Tarihu'l-Edebi'l-Coğrafi'l-Arabi**, Arap. çev: Selahaddin Osman Haşim, Kahire 1963, I, 155
- MUTÇALI, Serdar, **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul 1995
- ŞEŞEN, Ramazan, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985
- YA'KUBÎ, Ahmed b. Ebî Yakub İbn Vadîh el-Katib, **Tarihu Yakubî**, Beyrut 1992
- _____, **Kitabu'l-Buldan**, Leiden, Brill, 2. bsk., 1892(İbn Rüsteh'in A'lâku'n-Nefîse'sinin ardında)
- ZİRİKLİ, Hayrettin, **Kamusu'l-A'lâm**, Kahire 1954-59